

"המאסף" – ראשית הפריודיקה הספרותית העברית

והחינוכי. 'חברת דורשי לשון עברי', שהוקמה בקניגסברג כמחצית השנה לפני הופעת הגיליון הראשון, שמה לה למטרה להוציא כתב-עת עברי, ולשם כך פירסמה מינשר בשם נחל הכשוד שבו שירטטה את פרטי התוכנית והתוכן של כתב-העת המתוכנן.⁴

הייתה זו תקופה של התעוררות בחברה הגרמנית הכללית, שבה התבססה הנאורות הגרמנית וחוג השפעתה התרחב. התקבלותה של הנאורות בחוגים רחבים יותר באה בעקבות התפשטותן של תופעות חשובות בחיי התרבות בגרמניה, כגון הקמתם של בתי-קפה 'ספרותיים', חדרי קריאה, חברות קריאה, ספריות השאלה ציבוריות, כתבי-עת ספרותיים ועוד. ככל שתודעת החינוך הדרה לשכבות נוספות בחברה הגרמנית גברה האוריינות, וגדלה ההתעניינות בספרים ובעיתונים, בחתימה עליהם ובקריאתם. כל אלה סייעו בהפצת האידיאולוגיה של הנאורות הגרמנית ובקידום שאיפותיה האוטופיות לתיקון האדם ולתיקון החברה. רעיונות אלה של קידמה וסובלנות, והתקווה הרווחת של אחוות האדם בנאורות הגרמנית, חילחלו גם אל חוגי המעמד האמיד האורבני של היהודים, שנחשפו יותר ויותר לתרבות סביבתם, והשפיעו בשאיפותיהם על יצירת שינויים בחברה היהודית עצמה ובתרבותה באמצעות החינוך החדש במטרה להביא במשך הזמן לקידום שוויון-הזכויות המיוחל לגבי היהודים.

כתב-עת זה, מייסודם של המשכילים, הכשיר את הקרקע להקמת מרכז ראשון לספרות ולתרבות עברית מודרנית, שהתחיל לפעול להחייאת העברית. תחיית התרבות ותחיית השפה העברית וספרותה, שלדעתי התחילו בהשכלה,⁵ היוו מאמץ שנמשך במשך תקופה של למעלה ממאה שנה. המאסף וסופריו תרמו לעיצוב הטעם הטוב ולהגדרה מחודשת של האסתטיקה הספרותית. תחיית תרבותית זאת נועדה להחיות ולשקם את העם היהודי ברוח הנאורות האירופית, בשאיפה להביאו אל סף העידן החדש, שחזונו הופך בחוגי המשכילים הגרמניים והיהודיים כאחד.

תנועת ההשכלה העברית, שהתחילה את פעילותה בהוצאת המאסף, חוללה למעשה מהפכה מהותית בחיי הרוח והתרבות של העם היהודי בעת החדשה. מעל דפי כתב-העת העברי הועלו רעיונות ההשכלה העברית, הותוו קווים לאידיאולוגיה המשכילית, והובאו הצעות לתיקונים בחינוך היהודי. הסופרים העבריים הביעו בירחון החדש את רחשי ליבם וחוויותיהם, שאיפותיהם ותקוותם בכתביהם היוצרת, שסווגה למסגרותיה הז'אנריות הרבות – בשירה ובפרוזה לענפיהן השונים. המאסף היה כתב-עת תרבותי כללי ולא דווקא

עד לפני כמה שנים היה הכינוי 'המאספים' ידוע לתושבי תל-אביב, שיכלו לזהותו כשם רחוב לא הרחק מבית העיתונאים על שם נחום סוקולוב ובית-הסופר על שם שאול טשרניחובסקי, ליד הקריה. בינתיים הוחלף שם הרחוב ועתה הוא נקרא על שמו של אחד הרמטכ"לים של צה"ל, עדות להמרת ספרא בסייפא, אך הוותיקים עדיין זוכרים את השם...

'המאספים' היו סופרי המאסף, כתב-העת העברי המודרני הראשון, ועורכיו, כפי שהם כינו את עצמם.¹ כתב-עת זה התחיל להופיע בשנת תקמ"ד (1783) והופעתו נמשכה לסירוגין עד שנת תקס"א (1811). בחודש תשרי תקמ"ד, או מעט אחריו, הופיע הגיליון הראשון של המאסף בקניגסברג, גרמניה, ובכך נפתח השער לראשיתה של ספרות ההשכלה העברית, המסמנת גם את ראשית הספרות העברית המודרנית וכן את ראשיתה של הפריודיקה העברית. יתר-על-כן, תקופת המאסף משקפת את עידן 'בין-הזמנים' – המעבר לתקופה המודרנית בתולדות ישראל. כתב-עת זה ניצב אפוא על סף תקופה חדשה, ועורכיו וסופריו עדים לתמורות החברתיות והתרבותיות שהתרחשו ביהדות התקופה. הם אינם רק 'צופים לבית ישראל' אלא גם פעילים באופן מעשי במסגרות תרבותיות וחברתיות ליישום השינויים שהטיפו להם. המאסף לא היה כתב-העת העברי הראשון שהופיע אי-פעם. כבר בשנות ה-50 למאה ה"ח הוציא משה מנדלסון שני גיליונות של פרסום בשם קהלת מוסר.² אך הוא לא הופיע בקביעות וברציפות וחסרו בו הסימנים המובהקים של כתב-עת, כנדרש מפרסום פריודי, ואף שחשיבותו אינה מוטלת בספק, יש להתייחס אליו כאל תופעה חולפת. תופעות אחרות, כגון פרי עץ חיים (יצא לאור באמשטרדם החל ב-1691), שייכות לתחום הפרסומים שאינם בגדר עיתונות, במובן המודרני, ואף לא פריודיקה ספרותית במסגרת הספרות היפה.³ ואילו המאסף הופיע ברציפות, אף כי בהפסקות אחדות, משנת תקמ"ד ועד תקנ"ו, ואחר-כך משנת תקס"ט עד שנת תקע"א. מסיבה זו, וכן מסיבות אחרות, יש לראות בו את כתב-העת העברי המודרני הראשון. גם בהיקפו העיד המאסף על יצירה תרבותית וספרותית ממושכת: הוא החזיק עשרה כרכים ובהם קרוב ל-3000 עמודים בעברית, ובנוסף על כך גם מוספים בגרמנית.

כיום, למעלה ממאתיים שנה לאחר הופעת המאסף, איננו יכולים שלא להשתאות מגודל המיפעל שנטלה על עצמה קבוצה של משכילים עבריים צעירים, מן ההתלהבות והמעורבות שציינו את מעשיהם, ומאומץ ליבם לצאת חוצץ כנגד המימסד החברתי, הדתי

שער הכרך הראשון לשנת תקמ"ד (1784) של "המאסף"; משמאל: תחריט דיוקנו של משה מנדלסון ובצידו ה"כרוב" - המוזה - הפורט על הנבל כפי שנדפס בשער "המאסף" א', תקמ"ד (1784).

ספרותי בלבד. בעשרת הכרכים של המאסף נכללו מסות ודיונים בשאלות אקטואליות שעמדו על הפרק בתחומי התרבות היהודית והחברה היהודית: עיונים אקטואליים בנושאי היהדות, שאלות הלשון העברית, פרשנות המקרא, ענייני חינוך, לימודי חול ומדעים, ביוגרפיות ונושאים מן המתרחש והמתחדש ביהדות אירופה. נמצא בו איפוא אוצר בלום של חומר מקורות על תקופה חשובה זו.

כתב־העת שימש באותה תקופה במה לסופרים עבריים מרכזיים שחיו לא רק בגרמניה אלא גם מחוץ לה. בין הסופרים שפירסמו דברי עיון ויצירה בהמאסף היו המשורר והמדקדק נפתלי הרץ ויזל (מחבר שירי תפארת), הפילוסוף משה מנדלסון (ה"ביאור"), שלושת העורכים והסופרים יצחק אייכל ("אגרות משלם"), אהרון וולפסון ("שיחה בארץ החיים") ויואל ברי"ל (חמדות ישראל), הרמטורג־המשורר דוד פראנקו מינדיס (גמול עתליה), המדקדק הפרשן יהודה ליב בן זאב (מבוא אל מקראי קדש), המשורר יוסף האפרתי (מלוכת שאול), המשורר המדקדק שלמה לוויזון (מליצת ישרון),

עיונים אלה, שלהם תרמתי גם אני, הועלו לדיון היבטי יצירה של המאסף עצמו. נוסף לסוגות אלה דנתי בכמה סוגות ספרותיות אחרות שנדפסו בהמאסף בספרי "סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית" שעסק בז'אנרים של ההשכלה. בספרות המקצועית הביקורתית וההיסטורית נידון כתב־העת, וחומר שנדפס בו, גם בהקשר לתאריכי יובל, כגון במלאת 200 שנה למהפכה הצרפתית, ובכך הופנה המבט גם אל כתב־העת המשכילי, אופיו ודרכו.

פרוייקט ביבליוגרפי חדש שהשלמתי באחרונה, "מפתח המאסף", אף הוא מהווה תרומה חשובה לחקר המאסף. שער להשכלה הוא אינדקס ממוחשב ומוער של עשרת כרכי כתב־העת, הכולל את כל הערכים שנדפסו בכתב־העת וגם במוסף הגרמני, ונלווה לו מבוא מקיף על הרקע התרבותי להופעת המאסף. במבוא מונוגרפי זה אני בוחן את הרקע להופעת הפריודיקה העברית לאור הפריודיקה הספרותית האירופית במאה הי"ח, ומנתח את התופעות הספרותיות, העיתונאיות, התרבותיות והחברתיות הקשורות בהופעת המאסף וכן את אופיו ואת דרכו הספרותית.

"מפתח המאסף" מאפשר עתה לבחון את החומר שנדפס בהמאסף על־פי קטגוריות ספרותיות וביבליוגרפיות: נושאים ספרותיים, ז'אנרים, מחברים, נושאים כלליים, ותחומי עיון במקצועות הרוח, היהדות, החברה והמדעים. כתב־היד של המפתח, שנמסר לאחרונה לרפוס, שימש נר לרגליי בהכנת ספר נוסף העוסק ב"דור המאספים בשחר ההשכלה" ומתרכז ב"תרומתם הספרותית של חלוצי המאסף, כתב־העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה". הספר דור המאספים, הנמצא עתה בשלבי עריכה אחרונים, מעריך

המשורר אפרים לוצאטו (אלה בני הנעורים), המשורר העורך שלום הכהן (ניר דוד), המשורר המדקדק שלמה פאפנהיים (אגדת ארבע כוסות), ועוד. ביניהם היו גם יוזמי העיתון ועורכיו. כמה מן הסופרים האלה ואחרים היו פעילים מחוץ למרכז הגרמני. מינדיס יצר באמשטרדם, אפרים לוצאטו חי תקופה ממושכת בלונדון. ברוך ויהודה ייטלש - בפראג, אליהו מורפורגו - באיטליה, ומשה אנסהיים - בצרפת.

מבקרי הספרות העברית החדשה ורושמי תולדותיה - י. קלוזנר, פ. לחובר, ח.ג. שפירא וא. שאנן - דנו בהרחבה בתופעת המאסף. מביניהם היה זה שפירא שהחשיב ביותר את פעולתם הספרותית והאידיאולוגית של "המאספים" וראה בהם את פותחי הספרות העברית החדשה. בתקופה התחייה יצא מרכזי אהרנפרייז בביקורת חריפה על יצירתם של המאספים וביטלה לחלוטין. בשנים האחרונות הוקדשו לכתב־העת כמה חיבורים: צמח צמריון פירסם ספר בנושא המאסף, ומנוחה גלבוע סיכמה את תולדותיו בקצרה בכמה מחיבוריה על העיתונות העברית.

נוסף על כך, נתפרסמו בשנים האחרונות כמה עבודות שעסקו בסאטירה העברית בראשיתה וכן בכמה ז'אנרים ספרותיים אחרים שנדפסו לראשונה בהמאסף, ובתוך כך נידונו היבטים ספרותיים של כתב־העת. הביקורת הרחיבה את הדיבור על חיבוריהם הסאטיריים של יצחק אייכל ואהרון וולפסון, שהיו גם עורכי המאסף. כמה וכמה מאמרים ניתחו את הסאטירה האפיסטולארית "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי" לאייכל, ואת "שיחה בארץ החיים" לוולפסון, בסידרת שיחות המתים, שראו אור בכתב־העת של ההשכלה בראשיתה. במסגרת

את הסוגות הספרותיות העיקריות שנרפסו בהמאסף: השירה, הסיפורת, המשל, המכתם והביוגרפיה, ולסיכום, עיון במדיום הלשוני של הספרות המתחרשת: הלשון העברית. דיון ראשוני זה מתווה לראשונה את המרקם הספרותי הז'אנרי על שלוחותיו הראשיות, ומציג את ספרות המאסף כיצירה מורכבת ומתוחכמת ובת-קיימא.

ספרי סוגות וסוגיות העלה לראשונה בביקורת ההשכלה דיון ספרותי בעשרה ז'אנרים ספרותיים שונים ביצירה המשכילית העברית. ובכך הותוו קווים חדשים לדמותה של הספרות העברית החדשה בראשיתה. הספר עוסק בז'אנרים ספרותיים, שהיו מקובלים בספרות אירופית באותה מאה או במורשת הספרותית העברית, שחלקם אינו מקובל כיום, כגון: שיחות המתים, הדיאלוג הדמיוני, פולמוס הדת, הסיפור האפיסטולארי, סיפור המסעות, הביוגרפיה, האוטוביוגרפיה, הסאטירה, המשל והאוטופיה. בעיונים אלה דנתי, כאמור, גם ביצירות אחדות שפורסמו בהמאסף.

על רקע זה של דיון בהיבטים ספרותיים, תרבותיים והיסטוריים של המאסף נרדשים אנו עתה להעריך את מפעלם של **דוד המאספים**. מבקד הספרות וחוקר תולדותיה של ספרות ההשכלה נדרש כיום לקבוע תחילה את כלי הביקורת וההערכה המתאימים ואף את הקריטריונים שישמשוהו בגישתו אל תופעה ספרותית מעניינת זו. הבריקה המוצעת תתרום להערכת כתב-העת, מקומו ותפקידו בספרות ההשכלה העברית ותרומתו לה. באילו קני-מידה ניגש להערכת התופעה הגלומה בהמאסף? סבורני, כי רצוי להתייחס לכתב-העת ולהערכתו על-פי חלוקה לתחומי העיון הספרותי והחוץ-ספרותי. מחד הערכה ספרותית של התופעה, ומאידך הערכה חוץ-ספרותית.

במסגרת ההערכה הספרותית יש לבחון את היצירות שנרפסו בכתב-העת במסגרת ז'אנרית, כגון: הסאטירה, הסיפור האפיסטולארי, השירה, המשל, שיחות המתים וכדומה. ראשיתה של עבודת הסיווג, הניתוח וההערכה של הסוגות הספרותיות נעשתה בשנים האחרונות, ובה מצטייר עולם ספרותי עשיר, המצטיין בתכונות ספרותיות מובהקות, והעונה על דרישות הקונוונציות הספרותיות שהיו נהוגות בספרות האירופית באותה מאה. הספרות העברית המתחדשת נראית אפוא כספרות צרה, התרה ועוקבת אחר התופעות המקובלות בספרות זמנה ומאמצת את הסוגות, שהתאימו לדרישותיה ולאופיה. בד בבד, היא נראית גם כממשיכה את מסורת היצירה העברית לדורותיה באמצע סוגות ספרותיות מקובלות במורשת העברית. אלו גם אלו מבטאות את הניסיונות הראשונים לכתובה מודרנית בעברית.

קריטריון הערכה אחר, שבאמצעותו ניתן להעריך ספרות זו, הוא הקריטריון של הישרדות ספרותית. ספרות זו ששרדה מאתיים שנה עדיין נגישה, קריאה ועומדת לדיון. היא נמצאת עדיין בצורה כלשהי בתוכנית הלימודים של כמה חוגים לספרות באוניברסיטאות בארץ במסגרת קורסי חובה או קורסי מבוא לספרות. כמו-כן היא נלמדת כמבוא להשכלה בלימודי היהדות באוניברסיטאות מחוץ לישראל. ועל-כן ניתן לומר שהיבטים מסוימים של ספרות ההשכלה ותרבותה עדיין נלמדים על-ידי העילית הספרותית והאינטלקטואלית, וכמובן, ספרות המאספים עומדת לעיונם של חוקרי הספרות העברית והיסטוריוני תולדותיה של ההשכלה. מבחינה זו הרי שיצירת המאסף נשרדה. זו ספרות שבחלקה נכנסה לקאנון של הספרות העברית ובחלקה

נמצאת בשוליו. על-פי קנה-מידה זה ניתן לומר, שספרות ההשכלה הנידונה בזה – שלא להזכיר את המשכה במאה הי"ט – אכן עונה במידה מסוימת על דרישה זו של הישרדות.

האם נוכל ליישם קריטריון הערכה את הקריאה להנאה? כלומר, את האפשרות שהחומר שנרפס לפני מאתיים שנה יקרא בהנאה בימינו? יקשה עלינו לצפות בעיני רוחנו שצעיר ישראלי בן-תרבות ילך ברחוב "המאספים" (לשעבר) בתל-אביב ויקרא להנאתו את נחל הכשור, הפרוספקט של המאסף, או את השירים לעת-מצוא של ויזל, המשבחים ומפארים את מלכי התקופה והמקום. אך יש גם לומר, שדמיוננו אינו משכיל לצייר אותו מעיין להנאתו בנכסי-צאן ברזל אחרים של הספרות העברית המאוחרת, שלא להזכיר את הספרות העברית של ימי-הביניים, או פרקים אחרים במורשת הספרותית העברית. אף כי יש לומר שבן-תרבות יוכל לקדוא ספרות השכלה זו אם הוא מצויד בכלים המתאימים.

גישה אחרת עשויה להעריך את ספרות ההשכלה מהיבטה ההיסטורי. דהיינו, להניח שיצירת ההשכלה, ובתוכה גם יצירת המאסף, הריהי לולאת-קשר חיונית, שאין להתעלם ממנה, בשלשלת הספרות העברית. דרך זאת קובעת את הצורך בדיעת ספרות ההשכלה ובהבנתה לשם ידיעת ההתפתחות הספרותית ההיסטורית. לשון אחר: יש חשיבות בפרק זה בספרות העברית לשם הבנת תולדות הספרות. עיון לצורך זה, אף שאינו חוץ-ספרותי לגמרי, גם אינו ספרותי טהור. שהרי בכך אנו קובעים, כי ספרות זו משמשת לכאורה רק כמכשיר להבנת הספרות בתקופות מאוחרות יותר, והריהי אפוא בחינת אמה המשמשת את גבירתה, או פרודור שלפני הטרקלין. גם אם אין לבטל טיעון זה, איננו מוכנים לקבלו כמות שהוא.

כפי שהראיתי בספרי על הז'אנרים בהשכלה המוקדמת, כדי להעריך ספרות זו יש להבינה על רקע זמנה ועל רקע סביבתה התרבותית והספרותית בהקשר עם האקלים הרוחני באירופה של אותה מאה. עיון מדויק ביצירת ההשכלה על-פי סוגותיה הספרותיות יעיד כי ספרות ההשכלה עמדה ברבים מן הקריטריונים הספרותיים של התקופה והייתה מודעת לקונוונציות הספרותיות ולפואטיקה של הז'אנרים השונים שלהם נדרשה. הייתה זו ספרות מתוחכמת שניצבה לפני בעיות מורכבות בתחום הלשון וההבעה העברית, ופתרה אותן לפי דרכה. הגישה המבטלת ספרות זו משום אימוצן של פואטיקה ואסתטיקה חדשות בזמננו, אינה עומדת במבחן היסטורי, ביקורתי או ספרותי.

אחת הבעיות הקשורות בהערכת ספרות ההשכלה נובעת מכלי הביקורת שנדרשו להם היסטוריוני הספרות הזאת בדורות הקודמים. הללו עשו עבודת תשתית חשובה בקביעת הפרמטרים הביוגראפיים והביבליוגראפיים של ספרות ההשכלה, אף כי היו מהם שהכינו תוואי לביקורת ספרותית ולהערכות ספרותיות של אותה ספרות. כתוצאה מכך, נלמדה ספרות זו במשך תקופה ארוכה בתחומיה המצומצמים, אך החשובים וההכרחיים, הנוגעים להתפתחותה ההיסטורית, תולדות סופריה וציונים ביבליוגראפיים של הספרים שחיברו.

דור הביקורת החדשה בת-זמננו כבר ניגש אל ההשכלה בכלים אחרים, כשהוא מצויד בחומר מחקרי וביקורתי רב שנצטבר במשך הדורות האחרונים על המשכילים וההשכלה, תהליכיה ומהותה, ובו

עיון ממוקד בגופי יצירתם של סופרי ההשכלה. ואכן התוצאות מעירות על מצאי ספרותי מרשים ביותר.¹⁰

לאור התפתחויות אלה בביקורת ההשכלה, ניתן עתה לשאול: מהו ערכה הספרותי הפנימי של ספרות זו? שאלה נכבדה זו לא תביא בעקבותיה תשובה קלה, חד-משמעית וברורה, אלא למי שעמדתו כלפיה היא שלילית מעיקרה. דהיינו, לשוללי ספרות זו קל לקבוע הערכה בלתי-מהססת והחלטית.

למהססים נכונה מלאכה קשה יותר ואחראית יותר. בראש ובראשונה, הם לא יקבעו עמדה כוללת, אלא יעסקו בסוגות הספרותיות ויעריכו אחת אחת במסגרתן וברקען. ואכן, מטלה זו עומדת לפני חוקרי ספרות ההשכלה בתקופותיה השונות. כותב שורות אלו נטל על עצמו, בחיבורים שהוזכרו לעיל ואחרים, לדון בתרומתו הספרותית של המאסף על-פי הוואנרים השונים שנתפרסמו בו.¹¹ וכמובן, אין זו אלא התחלה של עיון נרחב יותר שחייב להתמודד מחדש בתופעות האחרות של ספרות ההשכלה בראשיתה. מסקנות חיבורינו שוללות מכול וכול את ביטולה של ספרות ההשכלה, ולא זו בלבד אלא שהן מכירות בהיבטים הספרותיים החשובים שלה. ניתוח הסוגות השונות, חלוקתן לסוגות-משנה וקישורן עם תופעות מקבילות בספרויות האירופיות במאה ה-18 מעידים על מפעל ספרותי מובהק ובו מגמות ספרותיות מורכבות ומתחכמות. הטענה כנגד ספרות זו שהיא ספרות דידאקטית, אשר הדגישה את מטרותיה החינוכיות תחת להדגיש את המטרות הספרותיות, ואשר הטעימה את ערכי המוסר והתועלת האנושית הגלומים בספרות, אינה תופסת. טיעון מסוג זה מתעלם מן העובדה שאלה היו הקריטריונים הספרותיים המובהקים של הספרות האירופית באותה מאה, אשר אומצו על-ידי ספרות ההשכלה העברית. "שקר החן, הבל היופי, הטוב והמועיל הוא יתהללו!" יאמר לנו המשכיל העברי י...ל באותה על האסתטיקה של ההשכלה (המאסף, א: קל"ב).

האתגר הניצב לפנינו הוא למנות יצירה כלשהי שהותירה את רישומה באורח בליימחה, ושאי-אפשר להבין את ספרות ההשכלה בתקופתה בלעדית. בנקודה זו מתגבר ההיסוס לתשובה ברורה ומיידית, הנובע מן החינוך בספרות עברית בכתבי-הספר היסודיים והתיכוניים. לא נתחכנו, בדרך כלל, על ברכי ספרות ההשכלה, להוציא אולי את שני סופרי ההשכלה המאוחרת, מאפו ויל"ג. במידה שחינוך כזה ניתן, הריהו מתייחד באוניברסיטאות, וגם בהן חל סחף ומצטייר צמצום בהוראת ספרות ההשכלה. משום כך, מובן מדוע לא יכול היה להיחקק כל דבר-יצירה בויכרון, בניגוד ל"על השחיטה", "המתמיד", או "מגילת האש" לביאליק, יצירות שעדיין נלמדות בצורה כלשהי בכתבי-הספר.

נשיב על שאלה זו, כי תחילה עלינו להכיר היטב את ספרות ההשכלה. עלינו לפתוח את עצמנו להבנת החומר ההשכלתי שהוא לעתים אוטורי במידה ידועה לקורא בן-זמננו. קריאה מחודשת בספרות התקופה – ובמסגרתה גם בספרות שנתפרסמה בהמאסף – היא צורך השעה. הקריאה המחודשת בספרות המאסף תסייע לנו בתשובתנו. מבין היצירות של הספרות היפה שנדפסו בהמאסף נחקקה בויכרון הסאטירה האפיסטולארית הנזכרת "אגרות משלם בן אוריה האשמועי" ליצחק אייכל, שבשנים האחרונות הוקדשה לה תשומת-לב בחקר ספרות

ההשכלה והעיון בה. חלקים מתוך "שיחה בארץ החיים", בואנר של 'שיחת המתים', לאהרון וולפסון, גם הם ראויים לאזכור.¹²

בשירה, לאחר קריאת הפרק על השירה, ימצא חומר מתאים. פה ושם ימצא איזה שיר אביב נחמד, שיר סער, או משל אפיגרמתי שירי שנון, אך גם הם לא "נחקקו" ממש.¹³

מעניינת מידת התקבלותו של המאסף ושל ספרות ההשכלה בראשיתה ובהמשכה. עדות להתקבלותו תימצא בעובדה המעניינת שבכנר העתים, כתב-העת הספרותי העברי שהופיע בעקבות המאסף בווינה בשנות העשדים למאה ה-18, חזר והדפיס גיליונות ומאמרים שלמים מתוך כתב-העת הראשון. כן נעשו כמה ניסיונות לחדש את הופעתו החל בעשור הראשון של המאה ה-18 – המאסף החדש בעריכתו של שלום הכהן – וכלה בעשור השלישי והשביעי לאותה מאה: מהדורתו של רפאל פירשטנטל הופיעה ב-1829, ובשנות ה-60 הוציא לטריס מהדורה שנייה של כל כרך א' של המאסף. מידת השפעתו של כתב-העת הראשון ניפרת גם בניסיונותיהם של יחידים להוציא כתב-עת דומה, בשם זהה, וכתב-היד של המאסף שנמצא על-ידי רול, יוכיח.¹⁴ ההיבטים החוץ-ספרותיים הקשורים בהערכת המאסף מרשימים לא פחות. במבט חטוף מרחוק על תופעת המאסף ככתב-עת עברי שהופיע כאמור בקביעות מ-1783 (תקמ"ד) עד 1797 (תקנ"ז), בכמה הפסקות), נראה כי יש להחשיבו כניסיון ראשון שהצליח בתקופה המודרנית של "תקשורת המונים", במובן המודרני של המושג (אף כי לא במשמעותו המלאה).

אומנם נדפסו רק מאות עותקים של המאסף, אך במושגי אותו הזמן, אין ספק שהכוונה הייתה להגיע לתפוצה גדולה ולהקיף קהל קוראים גדול. חשיבותו של היבט זה מבחינה גיאוגראפית – בשאיפה לפרוץ מסגרות מצמצמות של מקום, שהרי המאסף נפוץ ונקרא בכמה מארצות אירופה ולא דווקא במקום הוצאתו.¹⁵ היבט אחר, שלא היה ידוע לעורכיו בשעתם, הוא שהם פרצו את מסגרת הזמן, או 'מחסום' הזמן, וכתב-עת, שמעצם טבעו והגדרתו הריהו מוגבל לעת כלשהי, שלאחריה ניתן אולי להשתמש בו לצרכים 'חוץ-ספרותיים', הרג ממגבלותיו אלו ונשאר נכס ספרותי לפחות בעיני הדורות שלאחריו. הופעת המאסף מבטאת ניסיון ראשון לצאת מן הברידות הגיאוגראפית והאידיאולוגית של הסופרים במקומותיהם השונים, וליצור מרכז ספרותי ששימש כאבן שואבת לסופרים שנמשכו לשם, ולאחרים ששלחו אליו את כתביהם לפירסום. כך מסתמנת הנטייה לריכוז המשאבים הרוחניים של בני החבורה הספרותית ולהידברות פנים-השכלתית לשם קידום היצירה העברית והפצת האידיאולוגיה של תנועת ההשכלה העברית ולשם קבלת היוזן חוזר והפריה תוך-השכלתית.

מבחינה אחרת מציין המאסף את השאיפה ליצירת קהל קוראים עברית ולמגע קבוע עימו. דהיינו, לא רק 'יצירת' קהל, אלא גם יצירת דעת-קהל; לא רק יצירה בחלל, אלא יצירה נמענת השואפת לתגובה, להידברות, ולא בין הסופרים בלבד אלא גם עם הקוראים. אלה נקראו להשתתף בכתב-העת ולהגיב על החומר שנדפס בו, ואכן כך עשו. שאיפה זו מבשרת ראשיתה של תנועה וגיבושה של אידיאולוגיה הדוגלת בשינוי מצב קיים ומבקשת – מטיפה ולוחמת – להיטיב את מצבם החברתי, התרבותי והרוחני של היהודים באירופה.

הירחון תמך במפעלי חינוך ותרבות שקמו בצמוד לו – בתי-הספר 'המודרניים', 'חברת דורשי לשון עבר' ובית-הדפוס 'חנוך נערים' – ואלה מאפיינים את הגישה המעשית-הפראקטית שליוותה את האידיאולוגיה של ההשכלה העברית כאלטרנטיבה ממשית ומתחרה למימסד היהודי הקיים על שלוחותיו השונות. כתב-העת שימש במה להודעות על ספרים חדשים שיצאו לאור, פירסם ביקורות ורצונות על ספרים, וכן המשיך את מפעל 'הביאור' שהחל בו מנדלסון בפרסמו קטעים מחיבורים חדשים באותו תחום והודעות על הוצאתם לאור.

יצוין, כי בתחילה (בפרוספקט נחל הבשור ובגיליונות הראשונים) אין סופרי המאסף באים להתחרות באופן גלוי עם הממסד, ובראשונה ניכר הרצון ליצור דיאלוג עימו ולפעול למען ביצוע השינויים המוצעים במסגרת הקיימת. אין אנו עוסקים באנטי-אסטבלישמנט' לשמו ולא בקבוצה מרדנית, שדם הנעורים הפועם בעורקיה דוחפה לפעולת 'אנטי' כלשהי, אלא בקבוצה שהיא ביסודה שמרנית למדי, אך מטרתה אינן עולות בקנה אחד עם שאיפות המימסד הקיים. נראה שהתנגדות המימסד הדתי והחברתי למגמותיה של תנועת ההשכלה העברית היא-היא שסייעה ביצירת הקיטוב בין השניים והביאה להחרפתו. ככתב-העת תרבותי-ספרותי, נועד המאסף, בנוסף על כך, לשמש גשר בין תרבויות: יפיפותו של יפת באוהלי-שם – החדרת רעיונות ההשכלה האירופית והאסתטיקה של הספרות האירופית לבית-מדרשו של שם באמצעות המאסף. ועם זאת נועד לו תפקיד מקביל, חשוב לא פחות: להצביע על יפיפותו של שם באוהלי שם; להיניו, לה-אינטרפרטאציה של יהדות הדורות שלא בדרך המקובלת על המסורת הרווחת, ושלא בכליה, אלא ברוחה של ההשכלה האירופית ועל-פי תפיסת-עולמו של הראציונאליזם היהודי בימי-הביניים בתפיסתם ובפרשנותם של המשכילים.

ועוד היבט אחד של המאסף ותרומתו: עורכיו וסופריו ביקשו להציג את היהדות 'המחודשת' בראייתה של ההשכלה העברית לפני ההשכלה האירופית. זאת עשו, כמובן, בלשון הגרמנית בנספחים הגרמניים שסופחו להמאסף מפקידה לפקידה, וכן במפעלים הגדולים יותר שחרגו מתחום העיסוק בהמאסף גופו – מעשה התרגום 'הביאור' של התורה והתנ"ך, שמצאו הדים גם בכתב-העת עצמו.

בכתבתם של סופרי המאסף עברה הלשון העברית תהליך ארוך ומייגע של היתוך והתאמה לדרשות הזמנים החדשים. תהליך זה מציין את כתיבתם הספרותית והפולמוסית-האידיאולוגית של סופרי המאסף והסופרים שבאו בעקבותיהם. הייתה זו התמודדות קשה עם הלשון וניסיון הגמשתה כדי שתהלום את צורכי השעה: עיצוב אמצעי ביטוי מודרני, בן-הזמן, בענייני מדע ובנושאים שבחולין, ועל כך דנתי במאמר הנזכר בשאלת הלשון העברית בהשכלה.

התמודדות עם שאלת הביטוי הנאות כרוכה בהתמודדות עם שאלות-השעה – תוך פרשנות מחדש של מסורת העבר – ומאמץ למציאת פיתרונות אפשריים לבעיות היהודים באירופה. במרחק הזמן והמקום נראה מפעל המאסף 'החוכן-סיפורתי' כמפעל אידיים למרות חולשותיו המובנות, כבעל-חזון, חרף המגבלות שבדמיון, וכבעל העזה בלתי-רגילה על אף יסודות שבפשרה הטמונים בו. לקורא המשכיל שלוח אפוא אתגר ספרותי: לעיין מחדש בספרות ישנה, 'לרובב' שפתי ישנים. ■

- העורכים תמכו על הערותיהם והודעותיהם בכתב-העת בחתימה 'דברי המאספים'.
- קהלת מוסר שער א'. העותק של הגיליון הראשון מצוי במוזיאון הבריטי, מס' B. 23. 1940 וכולל שערים א'-ג'. העותק השני, הכולל גם את גיליון ב', ובו גם הפרקים ד'-ו', מצוי בספריית האוניברסיטה של לייפציג, וצילומו נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מס' אינ' 2/249. ראה ספרו של מאיר גילון, קהלת מוסר למנדלסון על דקע תקופתו (ירושלים, תשל"ט).
- שני פרסומים עיתיים קדמו להמאסף: שאלות ותשובות פרי עין חיים היה כתב-העת תורני שהופיע בשנים 1807-1891 באמסטרדם; בכורי קציר, 1715, כלל שאלות ותשובות בהלכה. בידי מצוי צילום של פרי עין חיים משנת 1701 הנראה כש"ת לכל דבר. עיין במאמרו של י. טורי, "ראשית העתונות היהודית בתולדות", ספר זכרון לבנימין דה-פריס (ירושלים, תשכ"ט), עמ' 319-320. וראה, יצחק רפאל, "פרקים בתולדות העתונות העברית", ראשונים ואחרונים (תל-אביב, תשי"ו), עמ' 323-327; מנחה גלבע, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה (ירושלים, תשנ"ב), עמ' 49-51, נדפס תחילה בלקסיקון העיתונות העברית במאה ה"ט, א' (תל-אביב, תשמ"ו), עמ' 28-32.
- נחל הבשור, כרוך עם המאסף, א' (תקמ"ד). נחל הבשור ראה מאמרי "המאסף: הקדמה ופתיחת מכתב אשר יצא לאור", קשר, 24 (נובמבר, 1998), עמ' 48-56.
- ראה מאמרי "תחיית הלשון החלה בהשכלה: 'המאסף', כתב העת העברי הראשון, כמכשיר להידוש השפה". לשוננו לעם, נ' (ב', סת-אדר תשנ"ט), עמ' 79-59.
- יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, תש"ך), עמ' 151-164; בעמ' 162-163, מונה קלוזנר את תרומתו של המאסף בשלושה תחומים: לשון חילנית, חזרה לתנ"ך ואסתטיקה; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א' (תל-אביב, תרפ"ח), עמ' 50-52; ח.ג. שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה (תל-אביב, תשכ"ז; מהדורה מצולמת מתרצ"ט), עמ' 173-177.
- מרכיב עיתונותי, "לאן?", השל"ת, א' (ו', תרנ"ז), עמ' 489-503. נדפס מחדש: מרדכי אהרנפריי, לאן?, כינס וצייר מבוא אבנר הולצמן (ירושלים, תשנ"ח), עמ' 105-133.
- כותב שורות אלו וכן יהודה פרידלנדר, בין יתר החוקרים, פירסמו עבודות מחקר וביקורת על שני סופרים אלה ויצירותיהם הנזכרות. בין החיבורים, לדוגמה: משה פלאי, "לבחנת ה'ואנר' של ה'שיחה בארץ החיים' בספרות ההשכלה העברית", דברי הקונגרס השמיני למדעי היהדות, ג' (ירושלים, תשמ"ב), עמ' 209-215; "לראשיתו של הואנר האפיסטולארי בספרות העברית החדשה: יצחק אייכל ואיגרותיו", בקורת ופרשנות, 16 (אדר א', תשמ"א), עמ' 85-101. יהודה פרידלנדר, "פתיחתא לסאטירה – איגרות משולם בן אוריה האשכנזי" ליצחק אייכל", מאזנים, מ"ד (2, סת-תשל"ו), עמ' 107-118; מאמר זה מופיע גם בספרו פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה (תל-אביב, תש"ם); וכן, במסגרת הסאטירה [1] פרקים בסאטירה העברית במאה הי"ט (ישראל, תשמ"ד).
- על תפיסת ה'ואנרים בהשכלה ראה פרק א' בספרי סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית.
- ראה סיכומי מחקר ההשכלה שערך שמואל רוסס, "על מחקר ספרות ההשכלה בימינו", מגמות ועבודות בספרות ההשכלה (ירושלים, תש"ן), עמ' 356-408 (נדפס תחילה ביריעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 25 [תשמ"ה], 26 [תשמ"ו], 27 [תשמ"ז]); "מחקרים חדשים וגם ישנים בספרות ההשכלה ותקופתה", מדעי היהדות, 36 (תשנ"ו), עמ' 43-72; וכן הוספות וערכונים בכרך 37 (תשנ"ז) של מדעי היהדות, עמ' 31-38; ועוד על מחקריו שלו, רוסס, "אורחות ושבילים בחקר ספרות ההשכלה", מחקרי ירושלים בספרות עברית, י"ג (תשנ"ב), עמ' 7-28.
- ראה מאמרי על המשל בהמאסף: "אלה משלי בהמאסף" [1] דרך המשל המודרני בראשית של ההשכלה העברית: ללמוד מוסר השכל במשל ומליצה", Hebrew Studies, (1999), XL, עמ' 169-189. מאמר נוסף על שירת המאסף, "ללמנצח בנגינות משכילי – מלאכת השיר ותופעת השירה בהמאסף, כתב-העת הראשון של ההשכלה העברית", עומד להיפס בפרים למחקר בספרות, 12 (2000), ומאמר על הסיפורת בהמאסף, "הואנר של הסיפורת ואביזריה בהמאסף, כתב-העת העברי הראשון", ירדס במחקרי ירושלים בספרות עברית, י"ח (2000).
- על חיבוריהם של אייכל ווולפסון, ראה בספרי סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית, פרקים 1, 2, ו'10. "אגרות משלם" לאייכל נדפסו בתק"ן; "שיחה בארץ החיים" לוולפסון נדפסה בתקנ"ד-תקנ"ו.
- ראה מאמרי על השירה בהמאסף המוזכר בערה 17 וכן מאמרו של צמח צמירון, "התמאטיקה של שירת 'המאסף'". עיין ומעש, ב' (חיפה, תשמ"א), נחור ונדפס בספרו על המאסף, המוזכר בהערה 11.
- המאסף החיש בעריכתו של שלום הכהן החל להופיע ב'1809. ניסיון לחדשו נעשה על-ידי רפאל פירשטנטל ב'1829 ומהדורה שנייה של כרך א' (תקמ"ד) של המאסף הופיעה בתקכ"ב (1862) בעריכתו של מאיר הלוי לטרס.
- במונוגרפיה על המאסף המובאת בראש שער להשכלה מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון, הנזכר, הבאתי פרטים על תפוצת כתב-העת, שבימים הטובים הגיעה לכדי 300 חותמים ובהוצאתו המחודשת (ב'1809) הגיעה לכדי 360. בין החותמים היו אישים חשובים, נושאי משרות בקהילה ובממשלה, ובעלי מקצועות חופשיים. תפוצתו הגיעה לערים מחוץ לגרמניה: פראג, פטרסבורג, רוטרדם, ריגא, וויר.